

UDK: 322(4-672 EU)

Biblid 1451-3188, 14 (2015)

Год XIII, бр. 51, стр. 295–307

Изворни научни рад

др Марко НИКОЛИЋ¹

САВРЕМЕНИ ОДНОСИ ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

ABSTRACT

The issue of contemporary relations between Church and State in the EU has been interdisciplinary and critically analyzed in the Paper in the context of European integration process. EU mainly considers its Churches and religious communities the affirmative subjects and potentials to be equally treated and integrated in the *acquis communautaire*, pretending to stay religiously neutral. The whole secular concept is to be developed by leaving major positive law regulations and authorizations on the member state level, without intention to define more precisely the issue of European Identity as the basis for EU strategic development.

Key words: Church, Religious communities, State, EU, secularism.

1) УВОД

Хришћанство и христоцентризам као вредносно–теоријски и методолошки систем почивају на Категорији Божје Љубави, као извору, смислу и задатом и коначном исходишту. Идејна концепција хришћанства своди се на суштину квалитативног преображаја света, односно људи, људске заједнице и читаве творевине. Учење о Исусу Христу као Богочовеку, између осталог, наводи и на такав закључак, односно тежњу Бога да на новим вредносним темељима

¹ Институт за међународну политику и привреду, Београд. Е-маил: markon@diplomacy.bg.ac.rs. Рад представља део научног пројекта Института за међународну политику и привреду: „Србија у савременим међународним односима – стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународни економски, правни и безбедносни аспекти”, финансираног од стране Министарства, просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије (евиденциони број: 179029).

„обједини“ и „уједини“ и оно наочиглед неспојиво, путем афирмације и развоја концепције Добра за све, коју прати и паралелни преображај зла у Добро. Еклисиологија (наука о Цркви) Цркву дефинише као „Тело Христово“, односно „Тело Богочовечанско“, намењујући јој управо објашњену универзалну мисију у читавом историјском контексту.² Историјска је чињеница да корени Европе и данашње Европске уније (ЕУ) несумњиво и превасходно јесу јелинско–римски и хришћански, уз примесе Ислама, Јудаизма и просветитељских тековина.³ Ипак, вредносно–методолошка стратегија развоја данашње ЕУ изричито и декларативно почива на принципу религијске (и вредносне?) неутралности, којим се *de facto* релативизује претходно изнесена тврдња. Њен секуларистички приступ заснива се на концепцији о превасходно економској интеграцији држава чланица, полазећи од материјалистичко–философске оријентације. У пракси, процес секуларизације Европе подразумевао је барем тровековну и конзистентну релативизацију утицаја хришћанских предпоставки и начела у друштвеном и јавном животу, а био је потпомогнут великим научно–технолошким развојем. Данашња његова последица на индивидуалном и колективно–психолошком плану јесте супрематија ултралибералног антропоцентризма, кога прате крајњи индивидуализам, самодовољни рационализам и потрошачки менталитет. У вредносном смислу, ове одреднице посебно одликују савремене „западноевропске и трансатлантске“ тенденције и процесе, који претендују да постану кључне окоснице „универзалног система вредности“ на коме треба да почива „нова европска и светска архитектура“.

II) РЕЛИГИЈА, СЕКУЛАРИЗАМ, ДРУШТВО И ДРЖАВА

Питање односа религије, друштва и државе представља једно од општих цивилизацијско–културолошких питања у савременим друштвеним наукама, посебно социологији, политикологији и теологији. Историјски примери сведоче о нераскидивој повезаности ових појмова, њиховој коегзистенцији, међусобном утицају, прожимању и „конкуренцији“, и то у различитој пропорцији и различитим интензитетом.⁴ Примера ради, данашње Балканске

² Архимандрит др Јустин Поповић, „Православно учење о Цркви“, у: *Православна Црква и екуменизам*, издање наследника Оца Јустина и манастира Ћелије, Београд 2001, стр. 10–16.

³ Епископ Иринеј Буловић, *Излагање на Другом делу конференције „Србија на путу ка Европској унији“*, Нови Сад, 25. јун 2007. године.

⁴ У Византијском царству цар јесте сазивао црквене саборе али без права доношења одлука, док је у време Карла Великог Римска црква стекла извесне „политичке ингеренције“ а овај владар поједине „црквене“.

државе су се још у радобљу комунистичке Југославије определиле за принцип стриктне одвојености државе и цркве, превасходно услед утицаја „државног менаџмента“, односно маргинализације и инструментализације религије у политичке сврхе са циљем решавања сложеног националног питања у заједничкој југословенској држави.⁵ Упркос очигледној ревитализацији утицаја религије данас, религијске заједнице (цркве) у овим државама у великој мери још увек имају секундаран друштвени положај и утицај, при чему им се потенцијали не смеју занемарити.⁶ Значајна паралела у том смислу може се повући и у односу на секуларну Европу (ЕУ) и САД, док се у случају Исламских земаља и Русије може говорити о значајнијем и све очигледнијем утицају Ислама и Православне цркве. Можда најбољи пример „транзиционих потенцијала и функције“ Цркве у друштву представљају земље Источне и Централне Европе, у којима је, уз економски и политички, и религијски чинилац одиграо пресудну улогу у догађајима крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. века, пре свега у смислу цивилизацијско–културолошког доприноса и критичко–корективног утицаја. У глобално–интегративном контексту важно је разумети да религија (Црква) подразумева постојање „вертикалне друштвености“.⁷ Изнесена кованица указује на религијску тежњу ка стварању Заједнице, али превасходно у смислу „вертикалне интеграције“ и/или „вредносног и дубинског обogaћивања“ доминантно секуларистичког (хоризонталног) приступа у интеграционим процесима.⁸ Зато питање позиције, функције и доприноса религије (Цркве) у друштвено–политичкој области, по својој природи и дубљем смислу, треба посматрати као интегративни, а не дезинтегративни феномен. Такође, треба имати у виду и да је, нарочито у теолошким али и академским и научним круговима почетком 21. века, све присутнија теза по којој сви фундаментални појмови савремених међународних односа, попут демократије, људских права, владавине права,

⁵ Марко Николић, *Екуменски односи Српске православне и Римокатоличке цркве 1962–2000*, „Службени гласник“, друго издање, 2012, стр. 52–57.

⁶ Милан Вукомановић, “Religion, Conflict, Reconciliation“, у: Милан Вукомановић, Маринко Вучинић (прир.), *Интеррелигијски дијалог као вид помирења у Југоисточној Европи*, БОШ, Београд, 2001, стр. 27.

⁷ Георгије М. Мандзаридис, *Социологија хришћанства*, Хришћански културни центар, Београд, 2004, стр. 9.

⁸ Радован Биговић, „Допринос цркава и верских заједница у изградњи трајног мира на југоистоку Европе“, у: *The contribution of churches and religious communities to the sustainable peace building in Southeast Europe*, Konrad Adenauer Stiftung, Peace and Crisis Management Foundation, Council of Europe, Strasbourg, 2008, str. 69–71.

једнакости пред законом, итд., заправо јесу секуларизовано–етички сурогати религијских (пре свега изворно– хришћанских) вредности. У контексту европских интеграција, а из религиолошког угла, кључно питање зато се своди се на то да ли је могуће и логично очекивати њихов напредак у условима релативизовања утицаја једног важног аспекта изворних претпоставки? С друге стране, несумњиво је, за шта постоје и бројни историјски примери, да је религија у свом друштвеном животу и пракси била на Европском континенту била повезана и са појмовима интереса, корупције, искључивости, па чак и мржње, рата и геноцида.⁹ У том смислу од пресудног значаја разумети је да изворно–религијске вредности и начела (посебно хришћанства) изнад свега имају миротворачко–интегративни карактер, при чему супротна дела и поступци сведоче о њиховој погрешној интерпретацији и/или злоупотреби.¹⁰ Коначно, полазећи од данашњих интегративних потреба и интереса ЕУ, њених чланица и суседних (и Балканских земаља) земаља, биће пресудно утемељено, стручно и критички преиспитати и размотрити друштвено–политичку „употребну вредност“ цркве и религијских заједница, и у том контексту посебно наслеђеног концепта стриктне одвојености цркве и државе. Корелација два субјекта, у овој фази, а зарад доприноса интеграцији, требало би да подразумева задатак изналажења пожељне, могуће и функционалне форме односа „вертикалног“ и „хоризонталног“ субјекта, која ће омогућити присуство онтолошког садржаја „у овоме свету“ на основама „вредносних и извршно–формалних“ претпоставки за то. У том смислу, позиција и улога Цркве могла би бити критичко–корективна и саветодавна у вредносном смислу, а државе неутрално–извршна.¹¹ При том, неопходно је имати на уму историјске примере који сведоче да су у међусобним односима два субјекта често „изневеравала“ саме себе. Зато би било пожељно, а у данашњим околностима све више и нужно из егзистенцијалних разлога, да и један и други пре свега остану оно што јесу, и потом креативно, „у некој врсти заједнице међусобног употпуњавања и обогаћивања“, омогуће једна другој вршење својих различитих, самостално посматрано непотпуних мисија.¹² Конкретно, то не би била никаква

⁹ Jelena Đorđević, „Interreligijski dijalog i svakodnevni život“, у: Милан Вукомановић, Маринко Вучинић (прир.), *Интеррелигијски дијалог као вид помирења у Југоисточној Европи*, БОШ, Београд, 2001, стр. 199.

¹⁰ Мт 5,7-10 и Јн 17,14-15.

¹¹ Марко Николић, „Парадокс нужности и немогућности дијалога Истине“, *Православље*, 15. октобар 2012, стр. 12-14.

¹² *Ibidem*, стр. 13.

„симфонија“ која подразумева губљење „личног идентитета“, а још мање буквална примена принципа одвојености цркве и државе која цркви „гарантује друштвени“ статус невладине организације са „индивидуалним чланством“.¹³ У овом случају било би изузетно поучно сетити се и примера, поуке и тековина Миланског едикта из 313. године, чију је 1700. годишњицу потписивања прославила читава Европа током прошле 2013. године. Наравно, овога пута би и његове смернице требало посматрати и кроз призму поука стечених током векова из негативних историјских искустава.

III) ПИТАЊЕ ОДНОСА ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У ЕВРОПскоЈ УНИЈИ

Тек почетком 21. века очигледније расте интересовање за питање односа државе и Цркве у стручним круговима у ЕУ. Та чињеница логична је последица стратегије и приступа по којој њена изградња превасходно почива на економским темељима, на које тек треба надовезати и остале садржаје за које је живо заинтересована субвенционална „база“, па и религијски субјекти (цркве и остале верске заједнице) и грађанско друштво. Економска криза (превасходно криза идентитета, прим. аут) навели су стратеге дугорочног развоја Европског пројекта на закључак да доприноси културе (и религије, Цркве) и високог образовања могу бити и јесу егзистенцијални у даљем развоју интеграционих процеса. У том смислу, ЕУ је и почетком 21. века остала начелно одана својој стратегији вредносне неутралности (секуларности, у основи примату економског и политичког, итд.), признајући ипак све израженије и интегративни значај и допринос цивилизацијско-културолошког „богатства различитости“ својих држава чланица. Из искључиво религиолошког (хришћанског) угла, Заједница је заправо остала верна западно-хришћанском начелу по коме се до коначног „јединства различитости“ може временом доћи првенствено путем економско-политичке интеграције, схватајући да због различитих (увек парцијалних) интереса својих чланица још увек није могуће отворено и продуктивно разговарати о свим фундаменталним и егзистенцијалним питањима (па и коренима) њеног развоја.¹⁴ У ужем смислу, тако се и дошло до разматрања интердисциплинарног питања савремених односа државе и цркве.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, стр. 14.

IV) НАСТАНАК КОМУНИТАРНОГ ЦРКВЕНОГ ПРАВА И ЗАКОНСКЕ РЕГУЛАТИВЕ

Државно-црквено право од настанка Европске заједнице није у значајнијој мери било присутно у комунитарном праву Европске уније (ЕУ). Проблематика има посебан значај за даљи развој Заједнице будући да ова област права, по данас све присутнијем схватању, има најближе и најтешње везе са питањима идентитета, националне културе, историјског искуства и колективно-психолошких матрица и одредница европских народа и држава на којима се заснива економско, друштвено и правно-политичко организовање њихове заједнице.¹⁵ Она је постала још актуелнија приступањем нових држава ЕУ, које у Заједницу уносе своје културолошке особености, искуства и потребе и у домену религијског.¹⁶ У том смислу, посебна пажња посвећена је и питањима наслеђа бивших комунистичких земаља, сада чланица ЕУ, која се односе на праксу државног мешања у религијску област, утицај и улогу религије у транзиционом процесу, и можда најважније питање у имовинско-правном смислу—реституцију.¹⁷ Важно је напоменути да се у том смислу полази од претпоставке и чињенице да правни системи држава чланица ЕУ, па и суседа, имају заједничке историјске и цивилизацијско-културолошке, односно хришћанске корене.¹⁸ Најзаступљенију, по броју припадника надполовичну религијску заједницу у данашњој ЕУ представљају Римокатолици, а следе их Протестанти и Англиканци.¹⁹ Ипак, постоји општа сагласност по питању тога да и Православни, Муслимани, Јевреји и атеисти такође имају и имаће значајну улогу у развоју ЕУ.²⁰ При том, приликом разматрања наведених статистичких

¹⁵ Појам колективно-психолошке димензије, нарочито кроз призму тзв. *колективног несвесног*, подробно је обрадио познати швајцарски психијатар и оснивач *аналитичке и комплексне психологије* Карл Густав Јунг, крајем 19. и у првој половини 20. века. Обимна тумачења његових дела у Србији могу се наћи у анализама и монографијама академика САНУ Владете Јеротића.

¹⁶ Румунија и Бугарска, као и кандидат Србија, превасходно су православне земље са православном традицијом, које заједно имају око 35 милиона становника. Такође, није занемарљив ни број православних верника у једној од најмногољуднијих земаља ЕУ—Пољској, који износи око 8 милиона.

¹⁷ Герхард Роберс, „Држава и црква у Европској унији“, у: Герхард Роберс (прир.), Богољуб Шијаковић (ур.), *Држава и црква у Европској унији*, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Београд, 2012, стр. 9.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Видети у Табели 1.

²⁰ Такви ставови у крајњем полазе од принципа *једнакости и равноправности* свих религија у ЕУ, који препознаје и јамчи и *Европски устав*.

података важно је имати на уму и да су извори и критеријуми за њихово утврђивање варирали од земље до земље у ЕУ. Примера ради, у неким је стављан акценат на праксу крштења, у неким на одлуку појединаца да напусте односну цркву или верску заједницу, док је у неким нарочита важност придавана усменим исказима и изјавама испитаника о одређеном религијском (црквеном) питању.²¹ Познати немачки правник који се бави црквеном проблематиком, Герхард Роберс (Gerhard Robbers), сматра да различити системи државно-црквеног права који данас постоје у ЕУ заправо јесу последица „различитих исхода реформације и верских ратова“ у Европи у 16. и 17. веку.²² Посматрано из религиолошког (хришћанског) угла, и он овом тврдњом сведочи да постојање данашњег плуралистичког „богатства различитости“ ЕУ јесте последица вишевековног процеса протестантизације (уситњавања) традиционалног наслеђа у Европи. Ипак, зарад напретка интеграције, ЕУ се у стратешком смислу данас суочава са потребом дефинисања и постојања обједињујућег именоватеља и критеријума који ће јој то омогућити, између осталог и у црквено-правној области.

Табела 1

Римокатолици	55,40%
Протестанти	13,40%
Англиканци	6,70%
Православни	3,10%
Муслимани	2,90%
Јевреји	0,30%
Друге деноминације и особе које не припадају ниједној деноминацији	18,25%

Извор, преузето из: „Држава и црква у Европској унији“, у: Држава и црква у Европској унији, Герхард Роберс (прир.), Богољуб Шијаковић (ур.), Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Београд, 2012, стр. 9.

Основна типологизација данашњег државно–црквеног законодавства земаља ЕУ подразумева постојање државне цркве, изразите раздвојености државе и цркве, и тзв. основне раздвојености коју прати отворенија сарадња два субјеката у решавању заједничких друштвених проблема. У многим државама из последње групе односи су регулисани споразумима државе и

²¹ Герхард Роберс, „Држава и црква у Европској унији“, *op. cit.*, стр. 10.

²² *Ibidem*, стр. 9.

цркве, који превасходно утврђују фазу или тренутни ниво остварене сарадње, без намере да се прецизније дефинишу природа, перспективе и стратешки циљеви саме сарадње. Управо та чињеница сведочи о свој сложености и значају који државе чланице придају овој теми у процесу европских интеграција. Поменути Герхард Роберс сматра да сва три модела представљене типологизације, који у пракси имају бројне прелазне одлике, теже надилажењу „антицрквеног и антиверског расположења“ у земљама ЕУ, превасходно у смислу давања „већег простора и веће слободе“ за њихово деловање.²³ Ту чињеницу он превасходно објашњава последицом афирмације концепта људских права, односно обавезе Заједнице да их обезбеди и прошири. Ипак, Заједница на комунитарном нивоу у религијској области има овлашћења која се превасходно односе на стварање предпоставки и обезбеђивање простора за несметано функционисање ових субјеката и њихових припадника, очигледно са примарним циљем добијања шире друштвене подршке за процес интеграција. Зато основна начела на којима почивају настанак и овлашћења данашњег европског (комунитарног) права о религији јесу верска слобода, религијска неутралност, поштовање и очување постојећих установа државно-црквеног права чланица, и субсидијарност.²⁴ Анализа садржаја и односа поменутих религијских начела и принципа који постоје на комунитарном нивоу наводи на општи закључак о одсуству било какве прецизније и афирмативније одреднице везане за овлашћења и религијски идентитет ЕУ. Европски устав полази од поменутог начела верске слободе, заснивајући на њему право цркава и религијских заједница на самоодређење.²⁵ У том смислу се позива на члан 9 Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, и гаранције Европског суда за људска права које се односе на право цркава и верских заједница да од овог суда затраже правни лек уколико се докаже повреда права из поменутог члана.²⁶ Устав питање религије заправо третира као важну предпоставку постојања заједничке уставне традиције држава чланица.²⁷ При том, Унија „поштује и не прејудичира положај цркава и верских удружења и

²³ Герхард Роберс, „Држава и црква у Европској унији“, *op. cit.*, стр. 10.

²⁴ Чланови 5 и 6 (2-3) Европског устава. Интегрални текст *Европског устава* може се наћи на интернет адреси: eur-lex.europa.eu, Интернет, 5/11/2014.

²⁵ Члан 6(2).

²⁶ *Европска конвенција о људским правима*, Интернет: <http://www.sostelefon.org.rs/zakoni/14.%20Evropska%20konvencija%20za%20zastitu%20ljudskih%20prava%20i%20osnovnih.pdf>, 3/11/2014.

²⁷ Члан I-7 Устава.

заједница по националном праву држава чланица“, „једнако поштује статус филозофских и неконфесионалних организација“, „признаје њихов идентитет и допринос“, и „одржава отворен, транспарентан и редован дијалог“ са њима.²⁸ Полазећи од Амстердамског споразума, Устав је чланом I-52 прокламовао и афирмисао принцип неутралности ЕУ у односу према својим верским и филозофским субјектима и чиниоцима, али и према правним системима држава чланица.²⁹ Овим чланом он је религијске субјекте (цркве) признао за субјекте комунитарног права ЕУ, признајући посебан утицај хришћанства, а без дискриминације других вероисповести и филозофских уверења.³⁰ Сама употреба термина „црква“, који се односи искључиво на хришћанство, указује на претходну констатацију. С друге стране, посебно је индикативно то што афирмацију принципа верске слободе и неутралности ни једном одредбом Устава не прати прецизније појашњење у шта се сме или не сме веровати.³¹ При том се уопште не узима у обзир питање да ли одређена заједница по религијским (црквеним) критеријумима задовољава неопходне услове за стицање статуса религијске (црквене) организације. Из религијског (црквеног) угла може се рећи да процес регулисања религијске проблематике унутар ЕУ одликује крајња релативизација традиционалних религијских (црквених) образаца и критеријума, до сада познатих у животу европских држава. Такође, ако се има на уму научно начело по коме свака дефиниција пре свега треба да буде позитивна, јасно је ЕУ данас не поседује никакав религијски идентитет, већ представља форум за дијалог Заједнице и различитих религијских субјеката, који умногоме почива на принципу позитивне дискриминације мањинских група са циљем и њихове комунитарне интеграције. Европски устав религијске заједнице (цркве) ипак не третира само као део грађанског друштва, већ и као активне партнере са посебним идентитетом и доприносом у „надградњи“ комунитарног друштвеног живота.³² Он је и грађанима ЕУ дао могућност иницијативе у погледу расписивања референдума који би се тicao религијских питања. Полазећи од принципа и потребе „отвореног“ и „редовног“ дијалога са

²⁸ Ставови 1, 2 и 3 члана I-52.

²⁹ Герхард Роберс, „Држава и црква у Европској унији“, *op.cit.*, стр. 14.

³⁰ Члан II-81 забрањује дискриминацију на основу вероисповести и уверења, а члан II-82 наглашава принцип поштовања различитих култура, вероисповести и језика унутар ЕУ. Принцип *једнакости* препознају и афирмишу и чланови 282, 300 и 308 Уговора о Европској заједници.

³¹ Погледати читав текст Европског устава.

³² Члан I-47, ставови 3 и 4.

црквама и верским заједницама, на основама пуног поштовања њиховог идентитета и потреба, Устав је предвидео и могућност закључивања споразума Заједнице са овим субјектима, али и трећим државама (Светом столицом као субјектом међународног права).³³ Приликом дефинисања таквих овлашћења он је пошао од члана 307 поменутог Уговора о Европској заједници, којим је предвиђено да ЕУ има право надзира и процене усклађености уговора чланица и трећих држава са комунитарним уговором, изузев оних уговора које је чланица потписала са трећом државом пре ступања на снагу комунитарног споразума.³⁴ Даља овлашћења Уније у религијској области остају ограничена поштовањем начела субсидијарности, који је дефинисао члан 5 Уговора о Европској заједници.³⁵ Будући да ЕУ превасходно тежи очувању постојећих разноликости и специфичности, сва конкретна овлашћења у регулисању ове проблематике остају на нивоу држава чланица.³⁶ Овакву превасходно надзорно-регулаторну функцију Заједнице потврдио је и члан 6(3) Европског устава, који посебно указује на њену обавезу да поштује национални идентитет чланица.³⁷ Када су у питању секундарни извори религијског права у ЕУ, ове проблематике дотичу се Статут о комунитарним службеницима и Директива о телевизији из новембра 2000. године. Оба прописа суштински се односе на принцип забране вређања религијских осећања приликом телевизијског рекламирања, као и једнаког третмана у запошљавању и професијама независно од религијских убеђења.³⁸ Процес настанка државно-црквеног права на комунитарном нивоу прати и „деинституционализовање институционализованих цркава“.³⁹ Оно наводи на размишљање и могући закључак о тежњи ЕУ да статус религијских субјеката (цркве) у перспективи ипак сведе на статус невладиних организација (НВО),

³³ Члан I-52, став 3.

³⁴ Герхард Роберс, „Држава и црква у Европској унији“, *op.cit.*, стр. 14.

³⁵ Тако је ангажовање Заједнице у религијској области предвиђено само у случају да заједнички пројектовани циљ државе чланице не могу да остваре у међусобним односима.

³⁶ Герхард Роберс, „Држава и црква у Европској унији“, *op. cit.*, стр. 12.

³⁷ Члан 151 Уговора о Европској заједници, који се превасходно бави *образовањем*, као њену надлежност дефинише очување, заштиту и развој *културне разноликости* чланица, а у чији домен спада и њихово *црквено-правно наслеђе*. Такође, члан 149 посебно указује на *подстицајну улогу* Заједнице у развоју процеса образовања на комунитарном нивоу, али без било каквих ингеренција у погледу утицаја на правно-административне одредбе својих чланица.

³⁸ Директива 89/552/ЕЕС и Директива савета 2000/78/ЕС.

³⁹ *Ibidem.*

чији значај и утицај такође не треба подцењивати. Чини се да такав развој догађаја ипак не би на адекватан и продуктиван начин искористио (интегративне) потенцијале цркве и религијских заједница у ЕУ, јер би тенденција стицања статуса „другоразредних субјеката“ представљала само још једну потврду тезе о даљој секуларизацији ЕУ, која би по природи ствари овим субјектима додатно сузила маневарски простор за деловање. Анас се суочавамо са питањем који су то алтернативни садржаји који представљају допринос интегративном процесу? Како сада ствари стоје, алтернативу религијској (хришћанској) визији надилажења проблема представљају само бројне централистичко–ауторитарне (дезинтегративне) тенденције.

V) ИЗВОРИ

Аврамовић, Сима, *Прилози настанку државно–црвеног права у Србији*, Правни факултет, Правонавни богословски факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, 2007.

Биговић, Радован, „Допринос цркава и верских заједница у изградњи трајног мира на југоистоку Европе”, у: *The contribution of churches and religious communities to the sustainable peace building in Southeast Europe*, Konrad Adenauer Stiftung, Peace and Crisis Management Foundation, Council of Europe, Strasbourg, 2008.

Богомилова, Нонка, *Религија, право и политика на Балканите Б краја на XX и почеток на XXI Век*, Издастество „Изток–Запад“, Софија, 2005.

Буловић, Иринеј, Излагање на Другом делу конференције „Србија на путу ка Европској унији“, Нови Сад, 25. јун 2007;

Вукомановић, Милан, “Religion, Conflict, Reconciliation“, у: Милан Вукомановић, Маринко Вучинић (прир.), *Интеррелигијски дијалог као вид помирења у Југоисточној Европи*, БОШ, Београд, 2001.

Држава и црква у Европској унији, Герхард Робертс (прир.), Богољуб Шијаковић (ур.), Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Београд, 2012.

Држава и Црква у Европској унији, Герхард Робертс (прир.), Православни Богословски факултет, Београд, 2012.

Ђорђевић, Јелена, „Интеррелигијски дијалог и свакодневни живот“, у: Милан Вукомановић, Маринко Вучинић (прир.), *Интеррелигијски дијалог као вид помирења у Југоисточној Европи*, БОШ, Београд, 2001.

- Европска конвенција о људским правима*, Интернет: <http://www.sostelefon.org.rs/zakoni/14.%20Evropska%20konvencija%20za%20zastitu%20judskih%20prava%20i%20osnovnih.pdf>, Интернет, 3/11/2014.
- Европски устав*, Интернет: <http://www.eur-lex.europa.eu>, Интернет, 5/11/2014;
- Николић, Марко, „Парадокс нужности и немогућности дијалога Истине“, *Православље*, 15. октобар 2012.
- Николић, Марко, *Екуменски односи Српске православне и Римокатоличке цркве 1962–2000. године*, друго издање, Службени гласник, Београд, 2012.
- Новаковић, Драган, *Верске заједнице на размеђу векова*, Институт за политичке студије, Београд, 2003.
- Поповић, Јустин, *Православна Црква и екуменизам*, издање наследника Оца Јустина и манастира Ћелије, Београд, 2001.
- Правни положај цркава и верских заједница и стицање својства правног лица*, Горан Башић (уред.), Заштитник грађана, Београд, 2010;
- Радуловић, Милан, *Обнова српског државно–црквеног права*, Konrad Adenauer Stiftung, Хришћански културни центар, Београд, 2009.
- Сусрет државе и цркве*, Извештај Савезног министарства/секретаријата за вере (2001–2002), Београд, 2003.

VI) ЗАКЉУЧАК

Питање савремених односа државе и цркве у данашњој ЕУ заправо је једно од фундаменталних питања, од чијег правилног ре/дефинисања ће умногоме зависити даљи развој њених интеграционих процеса. Црква (и остале религијске заједнице) је предодређена и има потенцијал да вредносно, „дубински“ и критички обогати ове, данас превасходно секуларне процесе. У условима идентитетске кризе, ЕУ има потребу за интегративним садржајима који немају искључиво економско–политички карактер, посебно у светлу чињенице да се њени корени, као и заједничка уставна традиција држава чланица, између осталог заснивају и на хришћанским темељима. У ЕУ данас постоје три основна типа и принципа односа државе и цркве— државна црква, стриктна одвојеност и однос коегзистенције и сарадње два субјекта у мањој или већој мери. Природа, карактер и тежња постојеће правне регулативе на комунитарном нивоу која се тиче црквене (религијске) проблематике, превасходно подразумева дефинисање оквира за интегрисање цркава (религијских заједница) у систем стратешки пројектованог (економско–политичког) развоја Заједнице, као и њиховог међусобног

дијалога и дијалога са трећим државама. У том смислу, суштинска и конкретна овлашћења у црквено–правној области остала су на нивоу држава чланица. Званичном афирмацијом принципа религијске неутралности (секуларности) чини се да је ЕУ значајније и дугорочније сама одредила границу изградње потенцијално ближих односа са црквом (религијским заједницама), ускраћујући себи маневарски простор и могућност да прецизније одреди и дефинише сопствени идентитет као нужну предпоставку даљег развоја. Зато се може основано рећи да докле год буде доминантно (искључиво) економско–политички пројекат, са дефицитом потенцијала да надиђе своју „вредносну“ (идентитетску) неодређеност и мањкавост, даљи интегративни развој ЕУ остаће упитан. У том смислу, васпостављање утицаја црквеног (религијског) садржаја несумњиво може представљати значајан допринос. По логици ствари, пре или касније, уколико заиста тежи надржавности, ЕУ ће се неминовно суочити и са потребом настанка и кодификовања позитивније црквено–правне регулативе и на комунитарном нивоу. Тиме би свом процесу подарила јасније утемељење у култури и традицији, што би уз логично „обогаћење“, сам процес несумњиво учинило стабилнијим и дугорочнијим.